

ДИСКУРСИ РОЗВИТКУ КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ В ПУБЛІЦИСТИЦІ П. ТОЛОЧКА

Розглядаються погляди П. Толочка щодо подальшого напрямку розвитку культури України.

Ключові слова: культура України, розвиток, федералізація України.

Рассматриваются взгляды П. Толочко относительно дальнейшего направления развития культуры Украины.

Ключевые слова: культура Украины, развитие, федерализация Украины.

The position of P. Tolochko at the directions of Ukrainian culture development is observed in the article.

Key words: Ukrainian culture, development, the federalization of Ukraine.

Розташування України між Сходом і Заходом, Європою та Азією великою мірою зумовило напрями історичного та культурного її розвитку. Таке географічне положення країни багато в чому сприяло виникненню різних культурних ідентичностей, а, відтак, і бачень подальшого руху вітчизняної культури. Тож не дивно, що в пострадянській Україні на різних рівнях розгорнулися дискусії навколо можливостей розвитку власної культури. У публіцистичній сфері помітне місце в таких полеміках посіли думки відомого вітчизняного науковця П. Толочка. Розгляд запропонованих автором альтернатив розвитку культури України і зумовлює актуальність цієї статті.

Стан наукової розробки проблеми свідчить про малодослідженість означеної теми. Окремі елементи поглядів П. Толочка розглядалися В. Карпенком [2] та П. Кислим [3], мовний аспект думок автора — А. Горнятковичем [1], Л. Масенко [4] та В. Радчуком [5].

Метою статті є аналіз запропонованих П. Толочком альтернатив розвитку культури України, аргументів, наведених публіцистом на підтримку своїх думок.

Від здобуття незалежності Україною П. Толочко дотримує у своїй публіцистиці приблизно однакових поглядів стосовно вектора розвитку культури України, хоча пізніше, у зв'язку з посиленням прозахідних, прогалицьких сил в українській культурі і політиці, висуває конкретніші та розлогіші пропозиції стосовно її майбутнього. У своїх статтях початку 1990-х рр. автор констатує існування великих сподівань стосовно Заходу, Європи [8, с. 295, 318], однак вважає невірними надії щодо інтеграції України в останню [8, с. 318]. У наступні роки публіцист не відкидає можливості вступу в майбутньому до Європейського союзу, навіть підтримує думку, що це є одним із національних пріоритетів [8, с. 349]. Однак при цьому П. Толочко завжди залишається на тій позиції, що «Разом з білорусами українці та

росіяни складають єдину східнослов'янську етнічну спільність» [8, с. 298], «Ми, Росія і Білорусь, належимо до єдиної цивілізаційної родини, яка має свої східнослов'янські цінності, замішані на православних традиціях. Генетично ми — єдиний народ» [11, с. 175]. А тому під час вступу до ЄС Україна має дещо узгодити свої дії з Білоруссю та Росією, залишитись у межах цивілізації, до якої вона належить: «її відрив від східнослов'янського цивілізаційного материка є абсолютно неприйнятним» [10, с. 152]. На думку публіциста, консолідація східнослов'янської єдності є найвигіднішою для всіх сфер життя держави, особливо ж культури. Проте суб'єктам східнослов'янської єдності автор надає неоднакову роль. Статті П. Толочка майже зовсім не приділяють уваги (крім коротких згадок про її належність до спільності) Білорусії, зводяться до розгляду культурних особливостей України та Росії, що значною мірою пояснюється суперечками саме з цією країною із самого початку 1990-х рр., намаганнями автора в багатьох статтях нормалізувати відносини двох сторін. П. Толочко стурбований швидким відмежовуванням України від Росії та її культури, відкиненням їх з огляду на немалі образи можновладцями Москви і Санкт-Петербурга, відсутністю розуміння того, що відродження своєї культури не заперечує культури чужої [8, с. 318]. Однак про визнання автором за Росією важливішої ролі ніж за Білоруссю свідчить і той факт, що він називає тільки першу стратегічним партнером України: «стратегічним партнером України в усіх сферах відносин є Росія. Особливий статус їхніх взаємин визначений історією. Думаю, що до цього з належним розумінням поставилися б усі наші сусіди. Адже нікому не спаде на думку ставити під сумнів право Канади на особливі відносини зі США або Австрії з ФРН» [8, с. 319–320]. Отже, у цьому разі також пропонується певна парадигма відносин України та Росії. Другій відводиться «в усіх сферах» домінуюча роль, а першій — підлегла. У визнанні автором провідної ролі Росії переконують, наприклад, і його роздуми про необхідність фінансування проектів, які б підтримували східнослов'янську спільність. Головні думки П. Толочка з цього приводу зосереджуються на цій країні та містять, серед іншого, таку тезу: «її (Росії) індіферентність у обстоюванні східнослов'янської єдності безперечно має місце... можливо, Росія дещо втратила традиційний «материнський» інстинкт до слов'янських народів» [18, с. 150], яка, хоча й свідчить про зменшення її впливів, однак визнає, не оспорує її право на цей «інстинкт».

Такими є погляди П. Толочка на зовнішні орієнтири культури України, що залишаються незмінними впродовж багатьох років. Щодо внутрішнього її розвитку автор має такі думки. У статтях 90-х рр. ХХ ст. публіцист пропонує будувати українську націю на основі всіх етносів, що живуть на території України, через створення громадянського суспільства. Важливим для цього П. Толочко вважає визнання всіх представників різних народів держави корінним населенням,

що має однакові права й етнокультурний статус: «Єдиним привілеєм українців є те, що вони дали назву країні і їх мова визнана державною. Далі — «нульовий варіант громадянства», рівні політичні, соціально-економічні, етнокультурні права усіх, незалежно від етнічного походження, релігійних переконань і мови» [8, с. 342].

На останній настанові в текстах П. Толочка цього періоду основані наступні конкретніші пропозиції в культурній сфері. Публіцист вважає, що українізація повинна мати місце в Україні, однак у справі її впровадження не слід допускати перегинів. Необхідним є, на думку автора, уникнення будь-якого примусу, а заохочення до вивчення мови повинно доповнюватись відкриттям українських дитячих садків, шкіл, ВНЗ, ЗМІ тощо [8, с. 328]. П. Толочко сконцентровується саме на творенні нових установ та відкидає шлях руйнування старих. Так, він є прихильником створення нових україномовних шкіл, а не заснування їх на місці закладів з іншими мовами навчання [8, с. 295]. Також публіцист осуджує спроби відлучення українців від «Общественного російського телевидення», яке називає невід'ємною частиною способу життя більшості з них, проте пропонує створити свій не менш привабливий канал [8, с. 338–339]. Автор неодноразово підкреслює, що розвиток української мови не повинен відбуватися через відмову в допомозі розвиткові мов інших етносів України: «Їх повнокровне функціонування поруч з державною у тих регіонах, де більшість населення складає неукраїнська етнічна спільнота, в інтересах консолідації української політичної нації» [8, С. 339]. Частково цей принцип може проілюструвати приклад, наведений П. Толочком щодо Криму: він вважає, що тривала та копітка праця на півострові «сприятиме насамперед українізації кримських українців, які через історичні обставини стали російськомовними. На більш суттєві успіхи, очевидно, розраховувати не доводиться. Принаймні найближчим часом» [8, с. 331]. Публіцист також зазначає, що назви вулиць, ВНЗ, крамниць тощо повинні бути на українській мові [8, с. 326] (однак це, радше, не стосується Криму та деяких інших регіонів, де побутують декілька мов) та всі депутати Верховної Ради повинні використовувати тільки українську мову.

У цей же період починають виникати думки автора, спрямовані проти реформування української мови, які найповніше розгортаються в його брошурі, що друкована в 1998 р., «Хто або що загрожує українській мові?». У ній П. Толочко вважає сучасну наддніпрянську мову більш розвинутою, ніж галицьку в її діаспорному варіанті, багато норм якої пропонують увести прибічники реформи і в Україні. Іншими важливими аргументами публіциста є посилання на Ю. Шевельова, котрий говорив, що правопис має віддзеркалювати те, що є в мові, а не накидати їй дещо невластиве, та безліч конкретних прикладів, які ілюструють саме такий, негативний характер запропонованих змін. Автор визнає, що новітнє редагування правопису викликоне

тим, «щоб усунути впроваджуване десятиліттями підганання української мови до вимови і написання спорідненої російської мови, а також вилучити запозичення із російської мови тих слів, яких бракувало в українській» [11, с. 23]. Однак П. Толочко обстоює легітимність правопису 1933 р., не підтримує реформи, виходячи з тієї думки, що оскільки українська, як і російська мова, веде родовід від давньоруської мови, то «має повне право на весь лексичний фонд, який зберегли для нас пам'ятки писемності часів Київської Русі. Переважна більшість слів, які прийнято вважати «русизмами», в українській мові насправді є «давньорусизмами», котрі такі ж російські як і українські» [11, с. 23]. Водночас публіцист вважає, що в Україні існує реальна українсько-російська двомовність, що російська мова (через те, що нею, за його даними, користується переважна більшість населення, 25 % вважає її рідною, 49 % підтримують ідею надання російській мові статусу офіційної) та література (з огляду на те, що велика кількість російських письменників — Пушкін, Лесков, Маяковський, Рилєєв та ін. — писали про Україну свої твори), як і взагалі культура, не можуть бути для українців іноземними. Зважаючи на це автор підсумовує: «Переконаний, що визнання двомовності, за якої державною і першою мовою в Україні буде українська, а другою російська, зніме психологічну і соціальну напругу в суспільстві і розблокує шлях до становлення української політичної нації. Законодавча пріоритетність української мови створить усі умови для її повнокровного розвитку і внутрішньої конкурентоспроможності» [11, с. 35–36].

У цей час важливими аспектами поглядів П. Толочка є його неприйняття федералізації України, яку він називає шкідливою, такою, що може призвести до розколу країни, та підтримка автокефалії української церкви. Автор стверджує, що суверенна Україна має право на незалежність в усіх сферах свого внутрішнього життя, зокрема й церковну. П. Толочко говорить, що юридичні основи незалежності УПЦ пов'язані з її історією, адже київська метрополія є стосовно всіх східнослов'янських ієрархій материнською, та одночасно вважає, що таке відмежування не виключає тісної канонічної єдності [8, с. 299]. У 1997 р. публіцист, розглядаючи попередні спроби інтеграції українських церков, не бачить конкретних перспектив їх об'єднання — насамперед православних, а потім усіх християнських. Однак П. Толочко вважає можливим такий перебіг подій за умов національної незаангажованості цієї православної або взагалі християнської церкви та доброї волі представників і служителів тих частин, що поєднуються, результатом чого може стати заснування єдиної Помісної християнської церкви України.

З перших років ХХІ ст. П. Толочко починає в своїй публіцистиці поділяти Україну на дві частини. Згадуючи про довгостроковий розвиток українських територій у складі різних державних утворень та навіть цивілізаційних систем, автор спочатку говорить, що Західна

Україна є ближчою до своїх європейських сусідів, у той час як Центральна, Східна та Південна Україна більше схожі з населенням Росії і Білорусі, тобто стверджує, що в єдиному українському етносі суміщаються дві ментальності [11, с. 213]. У пізніших статтях публіцист підсумовує, що необхідно говорити про належність різних частин країни до різних цивілізацій: схід, центр та південь належать та усвідомлюють себе частиною православної, а захід переважно вважає себе частиною римсько-католицької [6, с. 19]. Ці орієнтації є основою і цінностей, що поділяються кожною з частин України. П. Толочко стверджує, що західні українці мріють про приєднання до Європи, а південні та східні виявляють солідарність з російським та білоруським народами, що є між ними й багато інших розходжень. Для одних російська мова є другою рідною, а інші вважають її чужою, іноземною. Їх розділяє ставлення до історичного минулого країни: Брестської унії 1596 р., ОУН—УПА, Переяславської ради, голоду 1932–1933 рр., Великої Вітчизняної війни тощо [19, с. 3]. При цьому П. Толочко завжди окреслює Західну Україну, асоційованих з нею в його текстах націоналістів [17, с. 3; 15, с. 19, 26], як активнішу та агресивнішу сторону, що намагається нав'язати іншим регіонам країни свої культурно-історичні погляди. Проте своїми діями представники цих сил, на думку публіциста, сприяють поглибленню розколу в українському суспільстві та країні, їх інтелектуальному збідненню, а з іншого боку, навіть загрози втрати більшою частиною України своєї цивілізаційної ідентичності [15, с. 48–50].

В одній з останніх статей П. Толочко здійснює дещо інший поділ українського народу. Публіцист виділяє в Україні три головні субетноси — центрально-північноукраїнський, західноукраїнський та південно-східноукраїнський, розглядає особливості кожного з них. Перший із названих субетносів, стверджує П. Толочко, має в своїй основі міф козаччини, національно-визвольну війну під керівництвом Б. Хмельницького, «з часів Переяславської ради (1654 р.) розвивався на православної — культурній та духовній — традиції в тісному єднанні з етнічно спорідненим російським народом» [17, с. 2]. Західноукраїнський субетнос, згідно з автором, почав формуватися з Брестської унії, до Другої світової війни був інтегрований у західнокатолицьку цивілізацію, перебував у складі різних європейських держав, має в своїй основі міф про особливу роль у формуванні українського народу, побудові української держави, осердям якого є пам'ять про націоналістичний рух спротиву в Другій світовій війні. Південно-східноукраїнський субетнос, вважає публіцист, був сформований у період радянської влади. П. Толочко стверджує, що його території — Донбас, Новоросія, Крим — у той час були заселені переважно росіянами [17, с. 2], важливими є пам'ять про заселення цього краю в кінці XVIII — на початку XIX ст., ідентифікація його як частини «руського мира». Ознакою такої ментальності місцевого

населення публіцист вважає наявність тут політичних партій, у назві яких є слово «русские», рух за відновлення та збереження російських символів, наприклад, пам'ятників Катерині II, Потьомкіну, Рішельє. Автор припускає можливу взаємну конкуренцію цих субетносів на рівних правах, без втручання в цю сферу держави, як це відбувалося під час «помаранчевої» влади, коли перевага надавалась тільки одній з них. Однак такий поділ не суперечить, а цілком уписується в парадигму П. Толочка про належність різних частин української культури до різних цивілізацій: південно-східноукраїнський та центрально-північний субетноси публіцист визнає ближчими один до одного та протиставляє в тексті за своєю історичною пам'яттю й культурою західноукраїнському.

У такій ситуації автор для припинення боротьби, уникнення поглиблення конфлікту в українському суспільстві вважає необхідною взаємоповагу різних частин країни до цінностей один одного. Ця думка в публіциста не є новою, походить ще з 1990-х рр., однак нині, у зв'язку з багатьма змінами, за нею стоять інші, дещо змінені, конкретніші пропозиції. П. Толочко вважає, що навряд чи можна говорити про взаємне визнання, але про «взаимное смирение» та визнання рівності історій обох частин країни. Автор стверджує, що є необхідним розуміння на державному рівні того, що Україна «може бути такою, якою склалася в процесі тривалої історії: різноетнічною, різномовною і різноконфесійною» [19, с. 3]. Такий стан, «нульовий варіант», як його називає П. Толочко, при якому будуть захищені права регіонів на власну культурно-історичну ідентичність та свободу самовизначення, тепер уже повинна забезпечити федеративна форма державності. Вона, зазначає публіцист, доволі поширена у світі, федеративними є США, багато країн Європи. Щоправда, автор говорить про необхідність у цьому разі створення на основі 26 сучасних областей 10-11, відповідно до історичного районування України, для економічної та соціальної рентабельності. Такими землями повинні стати, наприклад, Волинь, Галичина, Поділля, Сіверщина, Слобожанщина, Донеччина, Новоросія тощо [19, с. 3]. Іншою умовою здійснення «нульового варіанта» П. Толочко називає необхідність скасування указів В. Ющенка про присвоєння звання Героя України Р. Шухевичу та С. Бандері, про відзначення дня пам'яті ОУН-УПА, слід закрити Інститут національної пам'яті та «Музей совіцької окупації України», адже існування цих організацій та указів є проявами невизнання рівності кожної із традицій та культур [17, с. 3].

У рамках оновленої версії «нульового варіанта» П. Толочко розлого висловлює своє бачення головних постулатів, на яких повинен здійснюватися розвиток сфери культури, мови, історії, головних православних конфесій країни. Ці пропозиції стосуються переважно тієї частини країни, яка сприймає себе частиною православної цивілізації, тобто південно-східноукраїнського та центрально-північноукраїнського

субетносів, адже Західна Україна і так, на думку автора, дуже міцно утвердилася, і вже багато років, а особливо під час «помаранчевої» влади, небезуспішно впливала на історичну, культурну, мовну пам'ять та ідентичність інших регіонів. А «нульовий варіант» передбачає захист кожної традиції та культури.

Стосовно культурного та мовного розвитку П. Толочко доповнює свою аргументацію щодо необхідності визнання російської мови та культури рідними для російськомовного населення України. Всупереч західноукраїнським «етноідеологам», котрі стверджують, що центрально-північноукраїнський субетнос є русифікованим, а південно-східний, який автор називає також російсько-українським, узагалі є п'ятою колоною Росії, публіцист вважає російську культуру рідною не тільки для 8,5 млн росіян, а й для російськомовних українців «по еє созиданію». Адже українці зробили вагомий внесок у розвиток російської культури. Одними з найвідоміших серед них П. Толочко називає М. Смогрицького, Дмитрія Ростовського (Тупгало), Ф. Прокоповича, композиторів М. Березовського, Д. Бортнянського, художників Д. Левицького, В. Боровиковського, І. Мартоса, істориків Д. Бантиш-Каменського, Д. Бодянського, письменників М. Гоголя, В. Короленка, К. Паустовського [17, с. 3]. У цьому ж ракурсі розглядається і мовне питання в Україні. Автор категорично заперечує боротьбу на території країни з російською мовою, вважаючи, що вона має на меті дистанціювання від Росії, запобігання традиційним її впливам на українське суспільство, однак насправді є перш за все боротьбою з власними громадянами, перешкоджає становленню української політичної нації та громадянського суспільства. На думку П. Толочка, російська мова не є для України чужою, імперською, іноземною, вона має історично статус другої мови України, і причиною цього є «не стільки русифікаційна політика царської Росії або Радянського Союзу, на чому особливо наголошують націонал-радикали, скільки те, що в процесі територіального розширення у складі України опинились великі регіони, населені етнічними росіянами» [19, с. 3]. Для інших російськомовних громадян публіцист вважає російську мову також рідною по створенню: в її формуванні брала участь велика кількість українців, починаючи від діячів Києво-Могилянської академії до М. Гоголя, Є. Гребінки, Т. Шевченка, В. Короленка тощо. Проте науковець не вважає за необхідне зрівняння в правах російської мови з українською на всій території держави, адже перша може потіснити останню більшою конкурентоспроможністю та міжнародним статусом, з чим П. Толочко не може погодитися. Прийнятним для нього є визнання російської мови офіційною в окремих регіонах, щоб вона могла забезпечувати потреби російськоетнічних громадян України, що нічим не заважатиме державному статусу української мови. В іншому разі автор не виключає можливості в майбутньому виникнення сепаратизму на цьому ґрунті. Продовжує критикувати публіцист і заміщення багатьох українських слів галицькими

та діаспорними аналогами, що часто мають, за його словами, польське та німецьке походження.

Відповідно, П. Толочко є противником уніфікації історії України на основі поглядів тільки однієї частини країни, її фальсифікації та підміни, піднесення одних героїв та дискредитації інших, знесення пам'ятників та перейменувань населених пунктів, вулиць тощо (подібні погляди озвучував автор і в попередні періоди), як це відбувалось, на його думку, під час «помаранчевої» влади. Наприклад, науковець відкидає пропозиції встановлення пам'ятників у Полтаві Карлу XII та українському гетьману І. Мазепі. Першому із них, вважає П. Толочко, не можна ставити пам'ятник тому, що багато міст та сіл України зазнали великих шкод, а подекуди й знищення від шведських солдат, проти нього воювала партизанською війною безліч українських селян, а І. Мазепі тому, що він фактично не брав участі в Полтавській битві. Іншим важливим викривленнями цієї влади, згідно з автором, є уславлення вояків ОУН-УПА в той час, як Велика Вітчизняна війна називається Другою світовою, а солдатів радянської армії не вважають визволителями [14, с. 1].

Критикує П. Толочко і культивування в Україні комплексу народа-страждальця, постійного святкування роковин різних трагедій: Батуринської 1709 р., Крут 1918 р., голодомору 1933 р., радянської окупації тощо. Автор намагається дещо урівняти історичні образи українців та росіян: відповідними діям Меншикова в Батурині, Муравйова під час визвольних змагань він називає походи П. Сагайдачного в Росію та запрошення німців в Україну в 1918 р. Дійсно, говорить П. Толочко, українці були жертвою голодомору 1932-1933 рр., однак, одночасно і катами, адже їх було багато і серед його виконавців [16, с. 8].

Публіцист вважає за необхідне пам'ятати, що українці причетні до будівництва метрополії, а тому мають також нести відповідальність за її історію. Найпомітнішими серед них були Ф. Прокопович, брати Олексій та Кирило Розумовські, О. Безбородько, В. Кочубей, а в Радянському Союзі — Н. Хрущов, Л. Брежнев [17, с. 3]. П. Толочко стверджує, що Україна ніколи не була колонією Росії, адже «малороси» не розглядалися «великоросами» як окремий етнос: «Вважалося, що це дві гілки єдиного руського народу, з чим були згодні навіть і українські вчені (Максимович, Костомаров та ін.). Та й що це за колонія, в якій «колонізатори» відкривали університети, гімназії, ліцеї, причому ледве не частіше, ніж у метрополії?» [13, с. 4]. У Радянському Союзі, зазначає автор, Україна також була однією з найрозвинутіших частин країни в економічному сенсі, мала вищий рівень життя, ніж у Росії, та темпи демографічного зростання.

Висловлює публіцист свою думку і стосовно розколу й існування кількох православних церков в Україні. На його думку, в країні є тільки одна канонічна церква — Українська православна

Московського патріархату. Інші дві — Українська автокефальна та Українська православна Київського патріархату — такого визнання не мають. Тому автор вважає за необхідне не механічне об'єднання трьох православних церков, а повернення двох із них у лоно церкви-матері. Публіцист вважає, що перепоною для інтеграції українського православ'я є канонічний зв'язок УПЦ з Московським патріархатом: «Якщо б такий або навіть більший адміністративно-керівний її зв'язок був, наприклад, з Константинопольським патріархатом, прибічників існування місцевої православної церкви це ніскільки б не турбувало. Як не турбує їх повне підпорядкування Української греко-католицької церкви святому престолу в Римі. Як не хвилює їх і те, що сакральні й адміністративні центри інших конфесій (римо-католицької, протестантської, мусульманської тощо) також розташовані за межами України» [12, с. 8]. На думку П. Толочка, в складі єдиновірної Росії православна церква України має більші можливості розвитку, ніж при попередньому існуванні під юрисдикцією Константинопольського патріархату, і повинна залишатись її частиною [7, с. 6]. Автор вважає, що тільки УПЦ МП є найнезалежнішою та найсамостійнішою церквою в Україні, а з Московським патріархатом вона перебуває фактично тільки в молитовному єднанні: «Незалежність у керуванні вона здобула ще в 1991 р., коли її предстоятелем був митрополит Філарет. Дивно, що про це намагаються не згадувати навіть ті церковні діячі, які повинні були б пишатися своїми минулими діяннями» [12, с. 8].

Менш прийнятним варіантом, хоча і кращим за існування трьох окремих церков в Україні, П. Толочко вважає створення єдиної Української помісної православної церкви. В цьому разі вона неодмінно ввійшла б до одного з вселенських православних патріархатів, наприклад, Константинопольського, і це не було б кращим для неї, адже слід зважати на «відносність суверенітету цього патріархату, його обмеженість, зокрема і в матеріальних умовах існування» [12, с. 8]. Однак, попереджує публіцист, цей процес має відбуватися без втручання політиків.

Отже, П. Толочко пріоритетним убаває розвиток культури України в межах східнослов'янського простору, в якому лідером та певним орієнтиром визнаються Росія та російська культура. Автор вважає неприпустимим вихід України в культурному сенсі (в будь-якому разі більшої її частини) за межі цієї цивілізації, чим і пояснюється деяка зміна поглядів публіциста в межах запропонованого ним «нульового варіанта», що передбачає взаємоповагу різних частин України до традицій, мов та культур один одного. Спочатку, коли така загроза не була для П. Толочка очевидною, він виступав проти федералізації України та за створення автокефальної української православної церкви, вважаючи таку конфігурацію найкориснішою для України та її культури. Однак з посиленням західноукраїнських впливів та

цінностей, які публіцист вважає непритаманними переважній більшості населення України, властивими іншій цивілізації, із намаганнями, на його думку, використати створення автокефальної УПЦ з метою ще більшого відмежування від Росії, він виступає за впровадження федералізації України для захисту існуючої двокультурності та двомовності східної, південної та центральної її частин, вважає доцільним збереження канонічного зв'язку УПЦ з Московським патріархатом. Предметом подальших досліджень може бути ставлення до майбутнього культури України інших вітчизняних публіцистів.

Список літератури

1. Горняткевич А. Що або хто справді загрожує українській мові? / А. Горняткевич // Сучасність. — 2000. — № 4. — С. 146–153.
2. Карпенко В. Не так тії вороженьки... або як ми толочимо самі себе / В. Карпенко // Вечірній Київ. — 1995. — № 236. — С. 1.
3. Кислий П. Держава справжня, а віце-президент академії фальшивий / П. Кислий // Вечірній Київ. — 1995. — № 247. — С. 2.
4. Масенко Л. Мова і суспільство. Постколоніальний вимір / Л. Масенко. — К. : Видавничий дім «КМ Академія», 2004. — 163 с.
5. Радчук В. Квантова генеза розкопок інтеграла в ортографії / В. Радчук // Дзеркало тижня. — 2002. — № 44. — С. 15.
6. Толочко П. Блеск и нищета украинской элиты / П. Толочко // Ежедневник «2000». — 2006. — № 27–28. — С. 2.
7. Толочко П. «Ваша Всесвятість, благословіть» / П. Толочко // Ежедневник «2000». — 2008. — № 32. — С. 6.
8. Толочко П. Від Русі до України: Вибрані науково-популярні, критичні та публіцистичні праці / П. Толочко. — К. : Абрис, 1997. — 400 с.
9. Толочко П. «Здоровий гуманітарний простір України» / П. Толочко // Ежедневник «2000». — 2008. — № 14. — С. 1.
10. Толочко П. ...И прошлое не проклиная / П. Толочко. — К. : АртЕк, 2006. — 232 с.
11. Толочко П. Несповідимі путі України. Вибрані науково-популярні та публіцистичні праці за 1998-2003 рр. / П. Толочко. — К. : «АртЕк», 2004. — 240 с.
12. Толочко П. Нужна ли Украине поместная православная церковь? / П. Толочко // Ежедневник «2000». — 2007. — № 4. — С. 8.
13. Толочко П. Октябрь 1917 года: субъективные мысли / П. Толочко // Ежедневник «2000». — 2007. — № 44. — С. 4.
14. Толочко П. «Покой нам только снится» / П. Толочко // Ежедневник «2000». — 2008. — № 8. — С. 1.
15. Толочко П. Про «хороший» Захід і «поганий» Схід / П. Толочко. — К. : ТОВ «Друкарня «Бізнесполіграф», 2008. — 56 с.
16. Толочко П. Сейте разумное, доброе, вечное / П. Толочко // Ежедневник «2000». — 2006. — № 46. — С. 8.
17. Толочко П. Способны ли украинцы к диалогу? / П. Толочко // Ежедневник «2000». — 2010. — 16 апреля. — С. 2–3.
18. Толочко П. Украина — государство или страна? / П. Толочко. — К. : Довіра, 2008. — 208 с.
19. Толочко П. Украина — государство или страна? / П. Толочко // Ежедневник «2000». — 2007. — № 43. — С. 3.